

Турсунова Айзада Алымкановна,
«Азыркы тилдер» кафедрасынын окутуучусу, «КРЭУ»

Турсунова Айзада Алымкановна,
Преподаватель кафедры «Современных языков», «МУКР»

Tursunova Aizada Alymkanovna,
teacher of the Department of modern language, «IUKR»
Email: aizada-123@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЕРС МААНИНИ ТУЮНДУРГАН ФРАЗЕЛОГИЗМДЕР

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ОТРИЦАТЕЛЬНОМ ЗНАЧЕНИЕМ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NEGATIVE MEANINGS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотациясы: Бул илимий макалада туруктуу сөз түрмөктөрү же фразеологизмдер тилдеги жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде бир канча жылдан бери изилденип келе жатса дагы, талаш-тартыштарды жаратып, терең иликтөөнү, тактоону талап кылган маселелер да кездешет. Фразеологизмдер - тилибиздин көркөм сөз каражаттары. Мындай сөздөргө кыргыз тили абдан бай. Байыртадан эле ата-бабаларыбыз кептеринде накыл создорду, курч сөз каражаттарын кенири колдонуп келишкен. Оозеки түрдө айтылып, мурас катары бизге жеткен элдик чыгармалар буга күбө боло алат.

Негизги сөздөр: сөз түрмөктөрү же фразеологизмдер, түркология, кыргыз тили, терең иликтөө, тактоо, накыл сөздөр.

Аннотация: В данной статье представлены вопросы, которые изучаются в тюркологии, в том числе языкознании, которые изучаются на протяжении ряда лет, которые вызывают споры и требуют углубленного исследования. Фразеологизмы являются художественными средствами нашего языка. Кыргызский язык очень богат словами. Издревле наши предки широко использовали в своей речи острые средства выражения. Свидетелем могут быть, народные произведения, дошедшие до нас в устном виде.

Ключевые слова: Словосочетание, глубокое исследование, фразеологизмы, кыргызский язык, тюркология.

Abstract: This article presents issues that are studied in Turkology, including linguistics, which have been studied for a number of years, which cause controversy and require in-depth research. Phraseological units are the artistic means of our language. The Kyrgyz language is very rich in words. Since ancient times, our ancestors have widely used acute means of expression in their speech. The witness may be folk words that have come down to us orally.

Key words: Word combination, deep research, phraseological units, turkologi, Kyrgyz language.

Ар бир элдин өсүп онүгүүсүндө маданият канчалык маанилүү болсо, тил дагы ошончолук денгээлде чоң ролго ээ. Көптөгөн кылымдар бою топтогон турмуштук

тажрыйбаларын, коз-караштарын оозеки адабиятка, кол өнөрчүлүккө, ырларга, оюндарга чагылдырып келишкен. Оозеки чыгармалар, дастандар, жомоктор, ыр-кошоктор, табышмак жанылмачтар муундан-муунга өтүп мурас катары сакталып келет. Бул баалулуктар маданиятыбыздын, адабиятыбыздын өнүгүп жатканынан маалым берет. Алардын ичинен айтылышы оңой, кыска, бирок мааниси терең, курч күчтүү ойду камтыган, кандайдыр бир образды, абалды сурөттөөдө калыптанып калган туруктуу сөз айкаштары көбүрөөк колдонулган. Мындай туруктуу сөз айкаштары, макал-лакаптар, фразеологизмдер эл оозуна сиңип, мурас болуп сакталып калды.

Фразеология – тил илиминин бир бөлүгү жана тил илиминин бир аспекти катары өткөн кылымдын орто ченинен тааныла башталган. Ага орус окумуштуусу академик В.В.Виноградовдун 1946-жылы А.А.Шахматовго арналып өткөрүлгөн юбилейлик илимий сессияда жасаган «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины» жана «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке» деген темада жасаган докладтары негиз түзгөн деп айтсак болот [Труды юбилейной сессии ЛГУ., 1946], [Сборник «А.А.Шахматов» -М. – Л., 1947] [1].

Ал өз алдынча лингвистикалык тармак болуп 50-жылдары калыптанган. Биздин өлкөдө анын өнүгүшү советтик тилчи академик. Окумуштуунун ошондогу жасалган бул эки докладынан кийин анда көтөрүлгөн проблема учурдагы советтик тилчи-окумуштуулар тарабынан кызуу талкууго алынып, ал мезгилден тартып, орус тил илиминде фразеологизмдерди лексикологиянын масштабында эле карабастан, аны тил илиминин өзүнчө бир салаасы катары кароо орундуу болот деген пикир көрүнүктүү орус тилчилеринин көпчүлүгү тарабынан колдоого алынган. Буга XX кылымдын экинчи жарымында Н.Н.Амосова, В.Л.Архангельский, Л.А.Булаховский, А.М.Бабкин, С.Г.Гаврин, А.И.Ефимов, Е.М.Галкина-Федорук, В.П.Жуков, А.В.Кунин, Н.М.Шанский, Б.А.Ларин дагы башка орус тилчилери жана түрк тилдүү элдердин ичинен С.К.Кенесбаев, Ш.У.Рахматуллаев, С.М.Муратов, М.Т.Тагиев сыяктуу окумуштуулардын тобу бул маселе боюнча илимий изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Булардын ичинен казак тилчиси С.Кенесбаев: “Казак түлиндегү туракты сөз түркестери” деген темада 1944-жылы эле докторлук диссертациясын коргогон [1]. Бирок ал казак тилинде жазылгандыктан советтик тилчилер арасында кеңири тараган эмес. Ал фразеологизмдерди изилдөөнүн маселелерин аныктап, алардын түрлөрүн ажыратуу менен фразеологияга негиз салган. Фразеологиянын изилдей турган объектиси – фразеологизмдер. «Фразеология» деген термин гректин «phrazls» - «түрмөк, айкалыш» жана «logos» - «сөз, илим» деген сөздөрүнөн алынган. Академик В.В.Виноградов фразеологизмдер боюнча бир нече илимий макалаларды жазып, Ш.Баллинин идеясын бир кыйла терендетип өнүктүргөн, ал макалалардан кийин фразеологизмдер ап тараптуу изилденип орус тил илиминде, өзүнчө эле бир фразеологияны изилдөө доор башталган. Фразеологиянын илимий теориялык жактан өз алдынча лингвистикалык дисциплина катары иштелип чыгышынын башында академик В.В.Виноградов турат[1].

Окумуштуу фразеологизмдерди типтерге бөлүштүрүүдө алардын түгөйлөрүнүн семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүү даражасын негиз кылып алып, бул боюнча үчкө бөлүп караган. 1) Фразеологиялык ширешме; 2) фразеологиялык биримдик; 3) фразеологиялык тизмек. Ушул эле маалда жогорудагы типтердин ар бирине таандык ботончулукту да ачып берууго озгочо конул бурат, фразеологиялык ширешме менен биримдиктин оз ара озгочолугун илимпоз “алардын семантикалык бир бутундукту тузуу жана мотиваровкалануу” (Осмонова, 1972:25) даражасын коргон. Ал эми фразеологиялык тизмектин өзгөчөлүгү катары алардын тугойлорунун бири өз алдынча, эркин, экинчиси байланма, кыйыр мааниге ээ экендигин карайт, ушундай коз караштан улам, фразеологиялык тизмек бутундөй бир бирдиктүү же жуурулушкан бир бүтүн мааниге ээ эмес деген тыянакка келсек болот [1]. Чынында, автордун фразеологиялык тизмек боюнча концепциясы кийинки окумуштуулар, мунун ичинен кыргыз илимпоздору тарабынан далай жолу талдоого алынып, тактоолор, толуктоолор киргизилген. Бирок буга карабастан, фразеологизмдерге мүнөздүү

белгилер жана фразеологизмдердин типтери жөнүндөгү маселе азыркы күнгө чейин фразеологиядагы илимий-теориялык проблема бойдон калып келет, ошондой эле кандай гана тактоолор, толуктоолор киргизишпесин, окумуштуулардын баары тен эле академик В.В.Виноградовдун жогорудагы семантикалык концепциясын негиз тутушарын атайын белгилей кетсек болот.

Академик В.В.Виноградовдун окуусун улантып, өз концепциясын сунуш кылышкан В.Л.Архангельский, А.В.Кунин, Н.М.Шанский, М.Т.Тагиев, З.Д.Попова, А.И.Молотков, Д.Н.Шмелев, Н.Н.Амосова, И.И.Чернышева, А.М.Бабакин, В.П.Жуков, Ю.П.Солодуб өндүү окумуштуулардын эмгектери бүгүнкү күндө мурунку СССРдеги тил илимдеринин баарында эле белгилүү болуп калгандыгы белгилүү. Аталган окумуштуулар өздөрүнүн фразеологиялык концепцияларында негизги таяныч катары фразеологизмдердин тигил же бул белгисин (айрымдары туруктуулукту, айрымдары тилде даяр материал катары колдонулушун, айрымдары контексти, кээбир окумуштуулар лексемалардын айкашуусун, кээбир окумуштуулар семантикалык биримдикти ж.б...) алгандыгын коробуз, бирок алардын баары тен эле фразеологизмдерге таандык башка белгилерди танышпайт [2]. Бир гана белгилүү фразеолог А.И.Молотков бутундой бир катар белгилер менен мүнөздөлүүчү бирдик экендигин белгилеп келип, фразеологизмдерге мүнөздүү деп жалпы таанылган (семантикалык бүтүндүк, туруктуулук, образдуулук ж.б.) белгилерге каршы туруп, фразеологизмдерди чектөөчү белгилер катары төмөнкүлөрдү сунуш кылат: 1) лексическое значение фразеологизма; 2) компонентный состав, а не словесный (лексемный); 3) грамматические категории, с которыми связывается представление о грамматическом значении ФЕ. Муну менен катар орус тилиндеги *девичья память, дать согласие, наносит вред, волчий аппетит, атомный вес* өндүү сөз айкаштарын *несмотря на, в течении* ж.б. татаал айламта, предлог, болукчолорду; макал-ылыкаптарды фразеологизмдердин катарынан сызып таштайт [1].

Фразеологизмдерди типтерге бөлүштүрүүдө орус фразеологдордо төмөнкүдөй үч топ бар: 1) В.В.Виноградовдун жолун жолдоп, жогорудагыдай үчкө бөлүп карагандар, бул топту окумуштуулардын көбү колдойт; 2) төрт типке бөлүп караган илимпозго Н.М.Шанский кирет, ал төртүнчү түр катары *любви все возрасты покорны, социалистическое соревнование* өндүү сөз айкаштарын карайт да, аны “фразеологические выражения” термини менен атайт; 3) Семантикалык аспекти негиз кылып алган окумуштуу Ю.П.Солодуб фразеологизмдердин сырткы структурасы алардын ички структурасына каршы келерин белгилөө менен, фразеологизмдер катары фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти гана тааныйт, ал фразеологизмдерди эки типке гана бөлгөн.

Фразеологизмдердин негизги белгилерин чечмелөөдө алардын жаралыш эволюциясына карата жаңы ойлор, толуктоо менен тактоолор киргизилгендигин байкайбыз. Мисалы, фразеологиялык негизди таяныч туткан белгилүү фразеолог А.М.Бабакин фразеологиялык бирдик семантикалык жана функционалдык – грамматикалык жактан сөзгө жакын турарын, бирок экөөнү опокшош кароого мүмкүн эместигин белгилеп келип, белгилери боюнча, чечмелөөдө төмөнкүдөй олуттуу жагдайларга назар бурган.

Бара бара фразеологизмдер - тилибиздин көркөм сөз каражаттары болуп эсептелинет [1]. Фразеологизмдер оюбузду курч жана элестүү берет жана ошондой эле сөздөр бир тилден экинчи тилге сөзмө сөз которулбайт, которулса сөздүн мааниси бузулуп калат. Кыргыз эли илгертеден эле сөз баккан эл. Ошондой эле ар бир сөздүн өз орду бар. Мисалы: акындардын ыр-саптарында, жазуучулардын чыгармаларында камтылган создорун алып карасак болот. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге биринчи жолу Ж.Шүкүров илимий жактан изилдөө жүргүзгөн. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштар жөнүндө» деген 1956-жылы Кыргыз ССРнин тил жана адабият институтунун жыйнагында жарык көргөн макаласы фразеологизмдерге арналган кыргыз тилиндеги алгачкы эмгек болуп саналат. Андан бери фразеология боюнча жалпы тил илиминде да, түркологияда да (анын ичинде кыргыз тилинде) илимий иштер иштелип, көптөгөн макалалар жарык көрдү [1].

Фразеологизмдер ар тараптан иликтөөгө алынды. Акырында фразеология тилдеги өзүнчө сөз каражаттары болгон фразеологиялык айкалыштарды изилдей турган тил илиминин бир

бөлүмүнө айланды. Изилдей турган объектиси такталды. Бул ишке өз салымдарын кошкон Ж.Шүкүровдон кийин Ж.Осмонова, Ж.Мамытов, Ж.Мукамбаев, Б.Суранчиева, А.Назаров, Ж.Чыманов, Р.Токсоналиева, Р.Эгембердиев, Г.Жамшитова, И.Исабеков ж.б. окумуштуулар болушту. Азыр да тилибиздин бул тармагы илимий теориялык, практикалык, методикалык жактан иликтенүүдө. Мисалы: 2001-жылы Ж.Осмонова, К.Коңкобаев, Ш.Жапаровдор тарабынан кайрадан толукталып, 7980 фразеологизмдерди камтыган «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» айтсак болот [2].

Демек, фразеологизмдер тилдин байлыгы катары, ошол элдин маданиятын, тарыхын жана дүйнө таанымын чагылдырат. Алардын мааниси түз маанисинен айырмаланып, белгилуу бир мазмунду же ойду билдирет. Терс маанидеги фразеологизмдер көбүнчө терс эмоцияларды, жаман адаттарды же жагымсыз кырдаалдарды сүрөттөө үчүн колдонулат. Бүгүнкү күнгө чейинки изилдөлөрдүн жана жарык көргөн илимий адабияттардын негизинде, фразеологизмдерди кыргыз тил илиминин бир бөлүгү деп айтсак жаңылышпайбыз. Ошону менен бирге, анын дагы бир топ маселелери (грамматикалык, стилдик, салыштырма-типологиялык) мындан ары дагы изилдоого муктаж. Төмөндөгү терс маанини туюндурган фразеологизмдерди мисал катары сунуштайм.

Ааламды бузуу - чаң тополоң чыгаруу, уйгу туйгу, будуң-чаң кылуу. *Атандын көрүү. Атаңдын көрү, Сыргак ай, Ааламды бузган чунак ай.* [3].

Аарынын уюгуна катылуу. Аарынын уюгуна тийүү-Бирөөнүн каарына калуу, чатак ишке кабылуу. Кимдир бирөөгө сын айта коюп, анын каарына калуу, ачуусуна кабылуу, балээсине калуу. Бул фразеологизм көбүнчө, сын көтөрбөгөн жетекчиге, кандайдыр бир маселе боюнча бирин бири колдоп жүрүшкөн адамдардын иштерине карата сын чыгылдыруу үчүн айтылат. Мисалы:Бабаевдин кылмыштуу кылыктырын газетага жазып коебуз деп кабарчылар *аарынын уюгуна* тийип алышкан экен(КТФС).- Кокуй! Өлтүрүп алба! Аарынын уюгуна тийбеңби?(Үмөталиев).

Бул фразеологизмдин түпкү теги турмушта кезигуучу чындык окуядан улам пайда болгондугу так эле байкалып турат. Тактап айтканда, адатта шыбына же кандайдыр бир жерге уя салып. Ошол жерде тукумдап, оздорү менен оздорү уюк болуп, өмүр кечирип жаткан аарылардын уясына тийишкенде, ал жердеги аарынын адамды чагып, каршылык корсотот [3].

Абийири айрандай төгүлүү. Бул фразеологизм эл алдында маскара болуп, катуу уятка калгандыгын билдирет. Мисалы: Күтүүсүз келген текшерүүдөн улам анын жеп- ичкендери билинип, *абийири айрандай төгүлдү* (К.Т.). Жаман айтпай жакшы жок демекчи, иш ажырашууга чейин жетсе, күйөсүнүн *Абийири айрандай төгүп*, эки бутун бир кончуна тыгары бышык (С.К.). *Абийир* деген сөз – жакшы сапаттары, жемиштүү иштери, эл ичинде жакшы жактары менен таанылган адамдын кадыр-баркы. Ал эми *абийири төгүлүү* – ошол сапаттардан ажыроо. Андай сапаттан ажырап, жаман иштери билинип, эл көзүнө ашкере болуп жаткандыгы *айрандай* жана *төгүлүп* деген сөздөрдүн кошулуп айтылуусу менен бул фразеологизмдин элестүүлүгү күчөп жатат.

Адалдан түгүү жок. Колунда малы жок, абдан кедей адамга айтылат. Мисалы: Көпчүлүгүнүн эшигинде адалдан түгү жок, үрүп чыгар ити жок (К.Ж). Бул фразеологизмдин келип чыгышын окумуштуу Х.Карасаев “Накыл создор” аттуу эмгегинде мындайча берген: “Адалдан түгү жок” – бир да малы жок кедей деген мааниде. Кыргыздын ишениминде, өз эмгеги менен тапкан мал-адал болуп эсептелет. Уурдап тапкан мал мусулман адамдын жобосунда – арам болуп эсептелет.

“Адалдан тугу жок” деген сүйлөм – “адал малдын өзү эмес, анын бир тал кылы да жок” деген сүйлөмдөн кыскарып, жогорку абалга келген.

“Түк” деген сөз кыргыз тилинде “такыр, таптакыр, эч бир” деген маанини берет. Аны “түк эч нерсе билбейт” деген суйломдон байкаса болот. Ал сөз кээде *мал* маанисинде колдонулат. Жогорку фразеологизмдин маанисинин келип чыгышын билгибиз келгенде, андагы “түк күтпөгөн” деген айкалышта “мал” маанисинде колдонулат дегенди көңүлдүн борборунда тутуп, адалдан түгү жок дегенде, абдан жакыр, эч бир малы жок, кембагал тууралуу сөз болуп жатканын түшүнсөк болот. [3].

Адисинен (адиден) ашуу. Бул фразеологизм чектен чыгуу, көбүнчө байлыгына чиренген, бийлигинен аша пайдаланган, өзүн башкалардан жогору санаган адамдарга карата айтылат. “Ади”- арабдын “хадди” деген сөзүнөн, чек деген мааниде экендигин окумуштуу Х.Карасаев белгилеп кеткен. Чындыгында, бул кыргыз тилинде жалгыз колдонулбастан, ушул адисинен ашуу же адиден ашуу деген фразеологизмдин бир компоненти катары гана колдонулат. Андай маанидеги билдирүү, көбүнчө байлыгына, бийлигине чиренип көпкөндөргө же жүрүм-туруму өтө начарларга карата көп айтылат. Мисалы: Таң калам, өздөрү тартип сакчылары болуп туруп, мыйзам дегенди билбей, *адисинен ашып* кеткен милиционерлер көбөйдү. [3].

Ажыдаардын куйругун басуу. Мунун мааниси зор коркунучка кокустан кабылууну туюндурат. Кийинки мезгилде бул фразеологизм иш боюнча бирөөгө (бийлиги жогору турган адамга) көз каранды болгон киши өзүн бийлеген адамдардын же жетекчинин көңүлүнө жакпаган иш жасап, анын каарына кабылып, кооптуу абалда калганын туюндуруу үчүн колдонулуп жүрөт. [1].

Аарынын уюгуна тийүү. Кимдир бирөөгө сын айтып коюп, анын каарына калуу, балээсине калуу. Бул фразеологизм көбүнчө, сын көтөрбөгөн жетекчиге айтылат. Мисалы: Ырас, сен иштин кызыкчылыгы үчүн тигилердин кемчилигин көрсөттүң, бирок байка бала, өз оюңду айтам деп, аарынын уюгуна тийип алдың. (К.С.) Бул фразеологизмдин түпкү теги турмушта кезигүчү чындык окуядан улам пайда болгондугу так эле байкалып турат. [1].

Ит оору оозеки сүйлөшүүдө, кепте кеңири колдонулат. Өнөкөт болгон жаман адат, терс кыял, жаман жүрүш-турушту түшүндүрөт. Мисалы: сен баягы **ит оорунду** карматканы турган экенсиң. [4]

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Р. Эгембердиев «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү» Бишкек 2016 Б.Турар 336 б.
2. Р. Эгембердиев «Фразеологизмдердин маани-маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу» Бишкек 2016 Б. Турар 328 б.
3. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» Бишкек 2001 Б. КТМУ 519 б.
4. Эстебесова П.С. “Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер” Бишкек 2021. 200 б.
5. Э.Абдулдаев “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст]” Ф. “Мектеп” 1980. 324 б.
6. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (1980), Кыргыз ССР илимдер академиясы. Тил жана адабият институту, "Илим" басмасы, Фрунзе.
7. www.google.com